

JACEK WOŹNY

Walory poznawcze archeologicznych znalezisk fajek glinianych z Bydgoszczy

ABSTRAKT: Komunikat prezentuje archeologiczne znaleziska fajek glinianych z Bydgoszczy. Są one datowane na XVII-XIX wiek. Stanowią ważne źródło do poznania życia codziennego mieszkańców dawnej Bydgoszczy.

SŁOWA KLUCZOWE: fajki gliniane, walory poznawcze, Bydgoszcz

Systematyczne badania archeologiczne i nadzory konserwatorskie prowadzone na terenie Bydgoszczy umożliwiły zgromadzenie znacznej ilości artefaktów nowożytnego fajczarstwa. Niniejszy komunikat prezentuje tę kategorię zabytków na tle dziejów aglomeracji bydgoskiej i jej najbliższej okolicy. Na przełomie XVI i XVII wieku była ona prężnym, liczącym kilka tysięcy mieszkańców ośrodkiem handlu krajowego i międzynarodowego. W II połowie XVII wieku i I połowie XVIII wieku miasto zdecydowanie podupadło, bowiem pozostało w nim około 1000 mieszkańców. Powrót gospodarczej pomyślności Bydgoszczy nastąpił po zagarnięciu miasta przez Prusy. Liczyło ono wówczas, podobnie jak dwa wieki wcześniej, około 4000 mieszkańców¹. Fajki gliniane należą

¹ Z. Guldon, *Zaludnienie Bydgoszczy w XVI-XVIII wieku*, „Prace Komisji Historii BTN” 1964, nr 2.

do kategorii zabytków dość powszechnie spotykanych w nowożytnych nawarstwieniach kulturowych, dokumentujących przemiany w historycznym rozwoju Bydgoszczy. Różnorodność informacji zakodowanych w fajkach stwarza liczne możliwości badawcze, oparte na szerokich walorach poznawczych tych artefaktów².

Od strony metodologicznej, procesy depozycyjne i podepozycyjne artykułów fajczarskich w nawarstwieniach ziemnych stanowią egzemplifikację przechodzenia rzeczy od stadium poręczności i użyteczności do współczesnej obecności, przypominającej nam historię Bydgoszczy i jej mieszkańców³. Jako źródła historyczne, należą one do kategorii bezpośrednich, ponieważ nie mamy w ich przypadku informatorów, a jedynie materialne relikty przeszłości. Wyrwane z kontekstu historycznego źródła bezpośrednie, by przemówić, muszą być uprzednio przez archeologa znarratywizowane, co dopiero umożliwia wydobyć z nich interesujących go informacji. Odkrycie walorów poznawczych fajek glinianych opiera się przede wszystkim na nazwaniu i zdefiniowaniu tych źródeł bezpośrednich, a następnie umieszczeniu ich w całości, z której zostały wyrwane, zgodnie z procedurami analizy kontekstualnej, opisanej przez I. Hoddera⁴.

Ryc. 1. Zbiór fragmentów jednorodnych fajek glinianych z Bydgoszczy (fot. J. Woźny)

² K.M. Kowalski, *Artefakty jako źródła poznania*, Gdańsk 1996, s. 127-132.

³ B. Olsen, *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, Warszawa 2013.

⁴ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, s. 378-379.

Pod względem formalno-typologicznym, z terenu Bydgoszczy pochodzą zarówno odkrycia archeologiczne fajek jednorodnych (zbudowanych z jednego fragmentu gliny), jak też złożonych (wykonanych z kilku elementów). W zwartej konstrukcji jednorodnych fajek glinianych wyodrębnić można: główkę, do której wkładano tytoń, cybuch zakończony ustnikiem z kanałem dymowym w środku (łączącym się z komorą główki), oraz na dole główki cylindryczną ostrogę zakończoną ściętą piętą, na której wytwórcy odciskali swój znak⁵. Z kolei fajki złożone, takie jak starsze lułki i późniejsze fajki porcelanowe, składały się z trzech elementów: glinianej główki, drewnianego najczęściej cybucha i ustnika, wykonanego między innymi z bursztynu, rogu bydlęcego, metalu, egzotycznego drewna, ceramiki lub kamieni półszlachetnych⁶.

Fajki gliniane pochodzące z archeologicznych badań staromiejskiego centrum Bydgoszczy oraz pobliskiego Fordonu przedstawione zostały do tej pory w kilku krajowych⁷ i zagranicznych publikacjach⁸. Omówiono w nich główne walory poznawcze jednorodnych i złożonych artefaktów fajczarskich na tle kontekstu stylistyczno-chronologicznego oraz socjotopograficznego. Dzięki analizie kształtów główek (typu owoidalnego), sygnatur, napisów i ornamentów na cybuchach fajek jednorodnych (np. FABRIQUE ROSTINU), stwierdzono, że w Bydgoszczy przeważają artefakty pochodzące z manufaktury w Rościniu, działającej w II połowie XVII wieku na Pomorzu Zachodnim, prawdopodobnie od 1753 do 1804 roku⁹. Zabytki te koncentrowały się w wykopach archeologicznych w rejonie ul. Grodzkiej nad Brdą, a także na Wyspie Młyńskiej. Nieliczne okazy posiadały napisy (np. BREM/ IN GOUDA) lub sygnatury (np. tarcza z 6 gwiazdami umieszczony-

⁵ T. Witkowska, *Manufaktura fajek glinianych z Rościna, gmina Myślibórz*, „Materiały Zachodniopomorskie” 1989/1990, t. 35/36.

⁶ Ł. Gil, *Fajki oraz sposoby używania tytoniu na obszarze obecnych zachodnich ziem polskich od XVII do początku XX wieku*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2011, t. 16, s. 435-442.

⁷ J. Woźny, *Osiemnastowieczne fajki gliniane z Bydgoszczy. Możliwości i ograniczenia interpretacji źródła*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, t. 47, nr 3-4, s. 445-450; W. Siwiak, *Źródła archeologiczne do dziejów Żydów fordońskich*, [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, red. T. Kawski, Bydgoszcz 2008.

⁸ W. Siwiak, *Pfeifenfunde des 17. und 18. Jahrhunderts aus archäologischen Grabungen im Stadtgebiet von Bydgoszcz (Bromberg)*, „Knasterkopf” 2003, Band 16; idem, *Funde preußischer Pfeifen in Polen auf der Grundlage publizierter Materialien*, „Knasterkopf” 2005, Band 18.

⁹ T. Witkowska, *op. cit.*

mi w dwóch kolumnach), wskazujące na pochodzenie holenderskie¹⁰. Walezy stylistyczno-chronologiczne dowodzą, że powszechne występowanie w Bydgoszczy fajek sygnowanych przez zakład w Roślinie (ROSTIN) może być jednym ze skutków odrodzenia gospodarki i handlu, związanego z przystąpieniem do budowy Kanału Bydgoskiego w 1773 roku i napływem około ośmiu tysięcy robotników z Niemiec¹¹. Nie odnotowujemy w Bydgoszczy importów fajek z manufaktury w Zborowskim, działającej od 1753 roku na Śląsku¹². Podobne ustalenia dokonane zostały dla zbioru fajek jednorodnych pochodzących z badań archeologicznych w Toruniu¹³.

Kontekst socjotopograficzny występowania fajek glinianych w nawarstwieniach archeologicznych uwidacznia się przy porównaniu dystrybucji fajek jednorodnych i złożonych. Bardziej bogato zdobione egzemplarze pochodzące z Niemiec lub Holandii koncentrowały się w staromiejskim centrum Bydgoszczy, blisko portu rzecznego oraz zakładów działających na Wyspie Młyńskiej¹⁴. Odmienna sytuacja dotyczyła fajek złożonych, w typie glinianych lulek. Najwięcej odkryto ich w wykopach na terenie Fordonu, dzielnicy Bydgoszczy, posiadającej samodzielne prawa miejskie od 1424 do 1973 roku. Okres II połowy XVIII wieku, podobnie jak w Bydgoszczy, związany był z pomyślnym rozwojem Fordonu. W 1772 roku ludność tego miasta liczyła 861 osób, natomiast w 1804 roku wzrosła do 1572 mieszkańców o wieloetnicznym pochodzeniu (Polacy, Niemcy, Żydzi, osadnicy fryzyjscy – tzw. „oładrzy”). Podkreślić należy, że na przełomie XVIII i XIX wieku w statystyce wyznaniowej Fordonu zdecydowanie przeważali Żydzi¹⁵, sporadycznie pojawiający się w spisach ludności Bydgoszczy¹⁶.

¹⁰ D. Mikłaszewicz, *Fajki z wraków zalegających na dnie Zatoki Gdańskiej*, „Pomorania Antiqua” 1994, t. 15.

¹¹ J. Woźny, *op. cit.*, s. 449.

¹² Ł. Gil, *op. cit.*, s. 435-442.

¹³ D. Mikłaszewicz, *Fajki z badań archeologicznych w Toruniu*, „Pomorania Antiqua” 1995, t. 16.

¹⁴ J. Woźny, *op. cit.*, s. 445-450.

¹⁵ S. Turowski, *Fordon w latach 1772-1920*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, s. 49-78.

¹⁶ F. Mincer, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772-1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa – Poznań 1991, s. 341-392.

W takim kontekście socjotopograficznym mieszczą się dość liczne fordońskie znaleziska fajek złożonych. Z bezpośredniego sąsiedztwa synagogi w Fordonie znanych jest sześć lulek datowanych na XVIII-XIX wiek. Odkryte egzemplarze wykonano w formie, z jasnej glinki, w dwóch przypadkach szkliwionej w kolorze jasno- i ciemnobrązowym. Wśród zachowanych główek, jedna ma żebrowaną podstawę, przechodzącą w cylinder. Wytwórcami fajek glinianych, tzw. lulek, byli na ziemiach polskich między innymi Żydzi¹⁷. W porównaniu z obszernym zbiorem fordońskim, tylko kilka fragmentów lulek wystąpiło w nawarstwieniach staromiejskiego centrum Bydgoszczy na Wyspie Młyńskiej. Posiadały one grube ścianki, polewane od zewnątrz żółto-brązową glazurą. Na cylindrach widoczne są szwy, powstałe w miejscu zetknięcia się dwóch połówek drewnianej formy¹⁸.

Znajdowane w trakcie badań archeologicznych fajki są bardzo cennym identyfikatorem nowożytnych warstw archeologicznych. Zawarte w fajkach glinianych walory poznawcze przybliżają wiele informacji wzbogacających obraz minionej rzeczywistości¹⁹. Problemy wskazane w niniejszym komunikacie wymagają dalszych studiów, zwłaszcza w postaci zwartych, regionalnych monografii tematycznych. Fajki były wyrobami naśladowanymi i fałszowanymi. Do wyjątków należą jednorodne produkty z manufaktury w Roście, działającej tylko pół wieku, przez co zwiększa się ich znaczenie jako elementów datujących. Występowanie w Bydgoszczy importowanych fajek wskazuje na rozszerzanie się rynku zbytu na wyroby fajczarskie pochodzące z Nowej Marchii²⁰. Z drugiej strony, lulki odkryte w pobliżu fordońskiej synagogi dowodzą skomplikowanej problematyki badawczej dawnego fajczarstwa. Niewątpliwie powtórzyć można za Krzysztofem M. Kowalskim, że „fajka gliniana jest artefaktem o nieodgadnionych granicach poznania”²¹.

¹⁷ W. Siwiak, *Źródła archeologiczne...*

¹⁸ B. Świątkiewicz-Siekierska, J. Woźny, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie dawnej mennicy w Bydgoszczy, stanowisko 3*, „Komunikaty Archeologiczne” 1994, t. 6, s. 111-134.

¹⁹ Ł. Gil, *op. cit.*, s. 435-442.

²⁰ J. Woźny, *op. cit.*, s. 445-450.

²¹ K.M. Kowalski, *op. cit.*, s. 127-131.

PROF. DR HAB. JACEK WOŹNY

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
ul. Księcia Józefa Poniatowskiego 12
85-671 Bydgoszcz
wozja@ukw.edu.pl

Cognitive advantages of archaeological finds of clay pipes from Bydgoszcz

ABSTRACT: The announcement is presenting archaeological finds of clay pipes from Bydgoszcz. They are dated on XVII-XIX age. They are an important source for knowing the everyday life of ancient Bydgoszcz.

KEY WORDS: Clay pipes, cognitive advantages, Bydgoszcz

Summary

The announcement is presenting finds of clay pipes from Bydgoszcz. They were open during archaeological excavations and construction works. They are being dated on XVII-XIX age. Among them pipes homogeneous and folded up are appearing. The most clay pipes come from the manufacturing company in Rościn on the Western Pomerania. These artefacts are on important source for knowing the everyday life of residents of ancient Bydgoszcz.

Translated by Jacek Woźny